

Janky Béla

A társadalmi kirekesztődés területi- és etnikai aspektusai

1. Bevezetés

Az alábbi fejezetben a társadalmi kirekesztődés egyes területi- és etnikai aspektusait vizsgálom. Amellett érvelek, hogy a lehetőségek és erőforrások egyenlőtlen térbeli eloszlása jelentős szerepet játszik abban, hogy jól körülhatárolható társadalmi csoportok tartósan kiszorulnak a 21. századi Európában élők többsége számára adott megélhetési lehetőségekből. Bemutatom azt is, hogy a területi egyenlőtlenségek szorosan összekapcsolódnak az etnikai alapú kirekesztődéssel.

Az alábbiakban a posztindusztriális társadalmakban kialakuló új típusú tartós mélyszegénység kialakulásának valamint területi koncentrációjának bemutatása mellett a koncentráció legfontosabb következményeit is elemzem. A következmények között kiemelten foglalkozom a 'szegénység kultúrájának' sok vitát kiváltó koncepciójával. A fejezetnek nem célja konkrét társadalompolitikai ajánlások megfogalmazása, azonban közelebb juthatunk a társadalompolitikai alternatívák értékeléséhez, ha megvizsgáljuk a bemutatott folyamatok mögött feltételezhető összefüggéseket, szétválasztva a piaci folyamatokat és a közpolitikai döntések következményeit.

A fejezet azt is bemutatja, hogy a területi folyamatok és következményeik hogyan kapcsolódnak össze a tartós mélyszegénység etnicizálódásával; és az etnicizált szegénység hogyan válik a területi egyenlőtlenségekre is visszaható önálló társadalmi erővé. Itt is vizsgálom a nemzetközi tapasztalatokat, de terítékre kerülnek a hazai és Közép-Kelet-európai romákra vonatkozó ismereteink is.

A fejezet különös hangsúlyt helyez a nemzetközi tapasztalatok bemutatására; ezen belül is egyes társadalmi mechanizmusok általános működésére vonatkozó alapkutatási eredményekre. Ugyanakkor a fejezetből szándékaim szerint megismerhetők a hazai releváns eredmények is. A tanulmány sok témát érint, és a legtöbb kutatási eredményre csak röviden utal. Az egyes résztémák iránt érdeklődő olvasók a hivatkozásokat követve mélyedhetnek el az őket érdeklő területeken.

2. Mélyszegény gettók a posztindusztriális társadalmakban

2.1. Az 'új szegénység'

A fejezet nem a társadalmi egyenlőtlenségekkel (és azok térbeli aspektusaival) foglalkozik általában. A fókuszban a posztindusztriális társadalmakra jellemző speciális tartós mélyszegénységi forma áll, melyet 'új szegénységnek' is neveznek.

A huszadik század első felében, a háborúk és a gazdasági válság nyomában a táplálkozást és lakhatást érintő nélkülözés a társadalom széles rétegeit érintette hosszabb-rövidebb időre a világ leggazdagabb régióiban is. A második világháborút követő két-három évtizedben a tartós gazdasági növekedés, az ipari foglalkoztatottság növekedése és a jóléti intézmények kiterjesztése nyomán jelentősen csökkent az alapvető fogyasztási javakat nélkülöző szegények aránya az ún. első- és második világban. A hatvanas évekre a fejlett

világ társadalmában legfeljebb minden ötödik-tizedik család küzdött napi szinten az étkezés és lakhatás biztosításával. A jövedelmi viszonyok trendjei azt vetítették előre, hogy a szegénység marginális jelenséggé válhat pár évtizeden belül. Még a semmilyen képzettséget nem igénylő munkahelyek is biztosították az alapvető javak beszerzéséhez szükséges jövedelmet, és a trendek biztatóak voltak a következő generációk számára.

A posztindusztriális átalakulás azonban a hetvenes évektől kezdődően (attól függően, hogy mikor gyorsult fel ez az átalakulás) jelentősen átalakította a fejlett gazdaságok munkaerőpiacait. A technológiai fejlődés a naív várakozásokkal szemben nem csökkentette általában a munkaerő iránti keresletet a legfejlettebb országokban. Sőt, sok országban a nők növekvő arányú munkába lépése növelte a fizetett munkában töltött időt. Ezek a folyamatok talán a leglátványosabban és legkorábban Észak-Amerikában zajlottak le (...).

A gazdaságszervezet átalakulása azonban radikálisan csökkentette a képzetlen kétkezi ipari munkaerő iránti igényt. Az új típusú munkahelyek azonban nem tudták felszívni ezt a réteget. E folyamatok nem okozhattak meglepetést a gazdaság- és társadalompolitika alakítói számára: Kemény István szociológus, aki egy közepesen fejlett, a nyugati világtól elzárt társadalomban végzett gazdaságszociológiai és szegénység-kutatásokat, 1970-ben írta le a következőket: „...számolnunk kell gazdasági életünk és iparunk szerkezetének megindult átalakulásával [...] A tanulatlan munkaerőre irányuló kereslet a jövőben már nem emelkedik, hanem csökken, vagy legföljebb változatlan marad. Ennek következtében előre látható, hogy már egy-két évtized múlva felesleg képződik a tanulatlan [...] munkaerőből, és ez a felesleg elhelyezhetetlennek fog bizonyulni.” (Kemény 197...)¹

Azonban nem csupán az ipari növekedés ideáját bukásukig fel nem adó államszocialista rezsimek bizonyultak felkészületlennek a munkaerőpiaci átalakulás társadalmi következményeinek sikeres kezelésére (bár kétségtelenül a posztszocialista országok családjai szenvedték/szenvedik meg a legjobban az átalakulást az iparilag fejlett világban belül). Az oktatási rendszer újratermelte a munkaerőpiacon nagyon korlátozott lehetőségekkel rendelkező képzetlen munkaerőt. A fejlett világ egyes régióiban a hetvenes években a szegények arányának csökkenése megállt, majd kismértékben nőtt is (...). Érdemi csökkenést azóta sem sikerült elérni. A döntéshozók a kilencvenes évektől kezdődően a jogosultságok szigorításával, és büntető-nevelő jellegű szociálpolitikával válaszoltak az új típusú kihívásokra (pl. Gilens 1999). Az Egyesült Államokból kiinduló szociálpolitikai fordulat egyes elveit még Skandináviában is átvették az utóbbi évtizedben (...). Az új szegénységre konstruktívan reagáló, a munkaerőpiaci sikerekhez szükséges emberi tőke akkumulációra koncentráló új típusú szociálpolitika elvei csak az utóbbi néhány évben kezdenek teret nyerni a társadalompolitikai diskurzusban (...). Az új elvek gyakorlati eredményességéről még nincsen széleskörű tapasztalatunk.

A létrejövő 'új szegénységre' relatíve kisebb mértékben jellemző a mennyiségi alultápláltság és a lakhatás alapvető komfortjának a hiánya, mint a hagyományos szegénységre. Ezzel szemben nagyobb súlya van a perspektívtalanság pszichikumot és közösségeket romboló, a jól mérhető fizikai életminőségre is kiható hatásainak. E fejezet fókuszában a szegénység ilyen új formájának térbeli és etnikai koncentrációja áll.

2.2. A tartós szegénység területi koncentrációja

¹ Kemény Istvánt ez és más hasonló megállapítási miatt eltiltották szakmájától.

Julius Wilson, az Észak-amerikai szegénygettyók legtöbbet hivatkozott kutatója egyszerűen leírható, de nehezen befolyásolható folyamatként értelmezi a területileg koncentrált mélyszegény közösségek létrejöttét (Wilson 1987). A hanyatló iparágak szerény jövedelemmel rendelkező, képzetlen munkaereje nagy számban koncentrálódott az Államok észak-keleti ipari központjaiban. A technológiai fejlődés és a termelőkapacitások külföldre telepítésének nyomán csökkenő munkalehetőségek elvándorlásra ösztönzik az ipari központok belvárosainak több erőforrással és jobb munkaerőpiaci lehetőségekkel rendelkező lakóit. A megüresedő lakásokat részben betöltik a munkaerőpiacról máshol kiszoruló, olcsó lakhatást kereső családok. A szegényedő környékekről fokozatosan vándorolnak el a szolgáltatások is, és az alacsony státuszú közösségek rossz önszerveződő- és nyomásgyakorló ereje, az anyagi erőforrások (pl. helyi adók) hiányával párosulva a közszolgáltatási infrastruktúra romlásához vezet. Ez csak tovább ösztönzi a még mozdulni képes családok elköltözését. A helyi munkaerő kínálat összetételének kedvezőtlen változása elvándorlásra készíti az ipari leépülés után helyben maradt munkaadókat is. A szegénygettyók kialakulásához vezető ördögi kör bezárul.

Magyarországot az Észak-amerikaitól jelentősen eltérő településszerkezet és gazdasági-politikai kontextus jellemezte. Mégis, a koncentrált szegénygettyók létrejöttének folyamata sok hasonlóságot mutat az amerikai példával. A tartós mélyszegénység Magyarországon aprófalvas területeken koncentrálódik. Ezt írja le a 'gettósodó térségek' fogalma (Virág...). A szegénységi kockázat a hazai kistelepülések többségében magas, és vannak koncentrált szegénységgel jellemezhető városi körzetek is. De kisebb részben Dél-Dunántúlon, nagyobb részben Észak-Kelet Magyarországon kialakultak olyan település-klaszterek, amelyekben az aktív korú népességen belül (nagy) többségben vannak az alacsony iskolai végzettségű tartós munkanélküliek.

Kelet-Európában a gazdaságszerkezet érdemi posztindusztriális átalakulása a rendszerváltásig váratott magára. Ugyanakkor a magyar aprófalvak egy részének szegénységi gettóvá válása már több évtizede elkezdődött folyamat. Havas (1999) részletesen elemezte azokat a tényezőket, amelyek már a hatvanas de még inkább a hetvenes évektől átalakították a falvak az átlagosnál már korábban is alacsonyabb státuszú népességének az összetételét. Az átalakulást többek között az infrastruktúra és a döntési kompetenciák járások- illetve település-bokrok szintjén történő centralizációja gyorsította. Ez az 1971-ben elfogadott **településfejlesztési koncepció** szellemében történt (Szelényi...). A romló infrastruktúra következtében növekvő kiköltözési hajlandóságot támogatták azok a helyi politikák, amelyek a felszámolt falvakon kívüli, komfort nélküli telepek lakóit e kistelepülésekre "irányították", "megtisztítva" a járási központokat. Az alacsony iskolai végzettségű munkaerőnek megélhetést biztosító ipari üzemek távol voltak a szóban forgó aprófalvak egy részétől. Ezt munkásjáratok és részben munkásszállások hálózata oldották meg.

Az 1990-es években, a nagy ipari (és mezőgazdasági) munkahelyek megszűnésével a gettósodási folyamat felgyorsult, részben az Észak-Amerikában is megfigyelt mechanizmusok következtében. Ugyanakkor míg Amerikában és Nyugat-Európában a városi bérlakás-komplexumok váltak gyakran a gettósodási folyamatok motorjává (pl. Venkatesh ...), addig Magyarországon a városi bérlakások hiánya és a városi önkormányzatok ellenséges hozzáállása terelte a reménytelen helyzetű településeken nagyon olcsón elérhető (magán) ingatlanok felé a tartós munkanélküliséggel szembenező családokat. A gyermekes családok lakásvásárlási

támogatása további ösztönzöt jelenthetett a reménytelen munkaerőpiaci környezet miatt alacsony árú ingatlanok vásárlására.

2.3. A tartós szegénység etnikai koncentrációja

A fentiekben nem tettem említést a gettósodás etnikai aspektusáról. A leírt folyamatok ugyanis önmagukban 'színvakok'. Ugyanakkor látni kell, hogy az új típusú koncentrált mélyszegénység tárgyalása a kezdetektől összefonódott az etnikai szegregáció és kirekesztettség vizsgálatával. Ez nem véletlen. Észak-Amerikában vannak (voltak) olyan tízezres létszámú szegény-lakótelepek, ahol a feketék aránya meghaladta a 95%-ot (Venkatesh ...; valójában a szociológusok figyelmének fókuszában álló szegénygettók tipikusan ilyen etnikai szegregátumok). A Virág (...) által leírt gettósodó térségekben az aktív korú népesség nagyobb része cigány identitású, származású vagy legalábbis a környezete által cigánynak tartott ember.

A magyarországi szegények milliós csoportja persze nem tévesztendő össze a legrosszabb helyzetű gettók népességével, bár a romák kétségtelenül felülreprezentáltak a szegények között. A 2003-as cigányvizsgálat és a TÁRKI akkori Háztartás Monitor adatai alapján az átlagos jövedelemmel rendelkező cigány családok tagjai a teljes népesség legsós (vagy más mérés szerint alulról a második) jövedelmi decilisébe tartoznak. A mérési módtól függően 40% és 65% közé becsülhetjük a legsós tizedhez, és 70-80%-ra az alsó ötödhöz tartozók arányát. Ezek alapján 2003-ban a legalacsonyabb jövedelmű egymillió ember között nagyjából 250-400 ezer lehetett a cigány háztartásokban élők száma. Tehát az alsó jövedelmi tizedbe tartozók között sok, de nem a többség (volt akkor) cigány. A legszegényebb 300 ezer ember között már valahol 40-80% közötti mértékre becsülhetjük a romák arányát.²

² 1971-ben háromezerre, 1993-ban közel félmillióra, 2003-ban pedig nagyjából hatszázezerre becsülték a hazai cigányok/romák létszámát (Kemény et al. 2004). Hablicsek (...) korábbi előrebecslése alapján létszámuk ma sem érheti el a hétszázezret. A cigány népesség területi eloszlása rendkívül egyenetlen. Kevesen élnek Közép-Magyarországon és még kevesebben a Nyugat-Dunántúlon. Felülreprezentáltak ellenben a rosszabb gazdasági helyzetű régiókban. Az egyes régiókban belül pedig felülreprezentáltak a leghátrányosabb helyzetű kistérségekben (azokon belül pedig a legrosszabb helyzetű településeken). Azt viszonylag nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy a romák tömeges letelepedése nem az utóbbi évtizedek terméke. Az 1893-as cigányösszeírásakor azt találták, hogy a Budapesten kívül, a történelmi Magyarország területén élő 275 ezer cigány kilenc tizede teljesen letelepedett életmódot folytatott. A cigányösszeírás óta eltelt egy évszázadban a vándorló csoportok gyakorlatilag eltűntek.

A magyarországi cigányok három nagy nyelvi csoportba tartoznak: a magyarul beszélő romungrók, a magyarul és cigányul beszélő oláh cigányok (akik magukat romának, romnak mondják), továbbá a magyarul és beásul beszélő beások. A három nagy csoport megkülönböztetése nem fedi le a hazai cigány/roma közösségek tagoltságát. Előfordulhat, hogy helyi szinten egyes csoportokon (pl. beások) belül is éles törésvonalak húzódnak. A csak magyarul beszélők egy része számon tartja cigányságon belüli csoportazonosságát, másik részük nem. A rendszerváltás idejére tízből kilenc cigány magyar anyanyelvű volt (a nyelvváltás egyik befolyásoló tényezője lehetett a cigánytelepek döntő többségének felszámolása 1965 és 1985 között).

A szegénység újratermelődése egyes etnikai csoportokban könnyen átlátható folyamatok eredménye. Rabszolgák, vendégmunkások és egyéni bevándorlók nagy csoportjai jellemzően a munkaerőpiac periferiáján helyezkednek el, alacsony fizetésért. E munkahelyek képzettségi igénye alacsony, a munkaerőpiac felsőbb szegmenseibe jelentős humán tőke beruházáson keresztül vezet az út (az ilyen bevándorló csoportok humán tőkéje csak a kibocsátó területeknél gazdaságilag fejlettebb befogadó ország kontextusában szükségképpen alacsony). Befogadásuk fontos motivációja, hogy a befogadó országban alacsonynak számító kompenzációért végeznek el a hazai munkaerő által nem keresett munkákat. mivel fejletlenebb területekről érkeznek, munkaerő-kiálati görbéjük különbözik az őshonos népességétől. Sok esetben a gépesítés alternatívája az olcsó külföldi munkaerő. Nem univerzális törvényszerűség, de jellemző tendencia, hogy a technológiai fejlődés következtében a munkaerőpiac e szegmensében szűnhetnek meg leghamarabb munkahelyek. Persze a gazdasági fejlődés idővel új munkahelyeket teremthet a munkaerőpiac alsó, kevés képzettséget kívánó szegmensében, de ezek ugyanúgy hosszú távon halálra ítélt állások. Tehát a munkaerőpiac periferiájára érkező bevándorlók generációi egy hullámvasútra kerülnek: a korlátozott integráció és a munkaerőpiacról történő kiszorulás periódusai váltogatják egymást (v.ö. Ladányi és Szelényi 2004).

A 19. században sok cigányközösség települt Magyarországon szegény aprófalvakba vagy azok mellé. Ezeken a helyeken igény mutatkozott arra, hogy bizonyos termékeket és szolgáltatásokat olcsón nyújtson valaki helyben. Ezek kiválthatták a szegény falusiak számára már nem megfizethető (és csak a településtől távol beszerezhető) cikkeket. A 20. század közepére azonban már a szegény falvában is lecsökkent e termékek iránt a kereslet (Ladányi és Szelényi 2004). Sok évtizeddel később, a hatvanas évektől a szocialista ipar nagy számban szívta fel a képzetlen munkaerőt, és a cigányok is sorra kerültek. A 70-es években a cigány férfiak ugyanolyan arányban rendelkeztek munkahellyel, mint a nem cigányok (Kemény 1976). Kemény (...), ahogy említettük, már akkor rámutatott, hogy ez csak ideiglenes megoldást jelent a cigányok számára. Többségük ugyanis szakképzetlen munkaerőként talált állást olyan iparágakban, amelyek munkahelyeinek leépítése már a nyolcvanas évek közepén megkezdődött. Wilson (2009) nagyon hasonló történetet mesél el a déli államok hanyatló mezőgazdaságából az északi ipari központokba vándorló, majd a nyolcvanas évekre munka nélkül maradó afroamerikai munkavállalókról.

3. A területileg és etnikailag koncentrált mélyszegénység következményei

3.1. megfelelő kapcsolatok hiánya

A fent bemutatott szegregációs folyamatok fontos következménye Wilson (...) szerint a hátrányos helyzetű kisebbségi csoportok komplex társadalmi izolációja. A társadalmi izoláció magában foglalja a) a kirekesztődést a megfelelő munkaerőpiaci kapcsolathálóból, b) a gazdaságilag sikeres szerepminták és kortársak hiányát, c) a többség számára elérhető infrastruktúrális erőforrások nélkülözését. Ebben a fejezetben az első kettő mechanizmusról lesz szó bővebben.

A területi és etnikai szegregáció munkaerőpiaci kapcsolatok kiépítését gátló hatása már korán felkeltette a közgazdászok figyelmét (Loury 1977). Valójában ez volt az egyik fő probléma, amely a 'társadalmi tőke' fogalmának társadalomtudományi karrierjét elindította (v.ö.

Coleman 1988). A kapcsolatháló kutatással foglalkozó szociológusok később megpróbálták kvantitatív és kvalitatív (terepmunkán és mélyinterjúkon alapuló) vizsgálatokkal is utánajárni a munkapiaci hálózatok szegregációjára vonatkozó fontos és plauzibilis tézis működésének. Az Észak-amerikai mintákon végzett felmérések azonban nem találtak a várakozásoknak megfelelő különbségeket a többségiek és a kisebbségi csoportok munkapiaci kapcsolathálói között. Amerikában a hátrányos helyzetű feketék is rendelkeznek nagyszámú foglalkoztatott ismerőssel (...).

Ugyanakkor a kapcsolatháló kutatásokból azt is tudjuk, hogy a magasabb státuszú emberek jobban tudják használni a kapcsolataikban rejlő lehetőségeket. E tézis munkaerőpiaci alkalmazása már korán felmerült a szociológiai kutatásokban (...). Ugyanakkor a későbbi amerikai eredmények ezzel a mechanizmussal kapcsolatban is ellentmondásosak. Az amerikai kutatások szerint a feketék hasonló méretű kapcsolathálóval rendelkeznek mint a többségiek és az ismerőseik között sok a munkában lévő (Smith 2003, Quillian 2006). Kétségtelen, hogy a fehérek kapcsolathálója munkapiaci szempontból jobb minőségű mint a feketéké és latinoké (Lin 1999; Quillian 2006; Reingold 1999). Ugyanakkor Mouw (...) kutatásai azt mutatták, hogy a ceteris paribus jobb kapcsolatokkal rendelkező egyének nem használták gyakrabban kapcsolataikat munkaszerzésre (v.ö. Montgomery 1992). Az is igaz, hogy a jobb helyzetűek jobb kapcsolat-kihasználására vonatkozóan is vannak eredmények (Dimaggio Garip 2012).

A mélyinterjúkat készítő, intenzív terepmunkát végző kvalitatív szociológusok mindeközben arra hívták fel a figyelmet, hogy a nagymintás felmérésekben mérhető kapcsolatháló jellemzők nem mutatják meg a kapcsolatok használatában és használhatóságában rejlő társadalmi különbségeket. Smith (...) mutatta meg például, hogy az állásban lévő feketék óvatosabbnak mutatkoztak más etnikai csoportoknál abban, hogy kiket ajánljanak be ismerőseik közül. Félték attól, hogy saját, nehezen szerzett reputációjukat rombolják, ha egy általuk beajánlott személy nem állja meg a helyét.

Továbbá elméleti közgazdászok egyes modelljei arra hívják fel a figyelmet, hogy a munkapiaci kapcsolathálóknak mutatózó kisebb különbségek is jelentős eltéréseket okozhatnak a munkaerőpiaci esélyekben (Calvó--Armengol és Jackson 2004).

A munkapiaci kapcsolatok szegregációjával kapcsolatban további kutatások tisztázhatják, hogy a hipotézis volt túl erős, vagy a mérési eszközök voltak eddig gyengék.

Nem folytak a fent idézett amerikaiakhoz hasonló célzott kutatások Magyarországon. A romákat érintő kapcsolatháló kutatások mindenesetre jelentős szegregációra utalnak (Messing...), miközben az izolációs tézis munkapiaci szegregációra vonatkozó állításának tesztelésére alkalmas egzakt összehasonlítások még hiányoznak. Azt tudjuk, hogy a regionális foglalkoztatottsági különbségek a romák körében sokkal jelentősebbek, mint a többségi népességben. 1971-ben csak 5-6%-kal volt magasabb a dolgozó roma férfiak aránya Budapesten, mint a vidéki városokban, és további néhány százalékponttal, mint a falvakban. A rendszerváltás után viszont megnőtt a távolság a budapesti és a vidéki foglalkoztatottság szintje között. A tranzíciós visszaesést követően a főváros új munkalehetőségeket kínált, ugyanakkor a vidéki városokban nem változott, míg a falvakban tovább romlott a munkaerőpiaci helyzet. A 2000-es évek elején a munkaképes korú budapesti roma férfiak kétharmadának volt állása, míg a falvakban csak minden negyediknek (Kemény et al. 2004). Ez akár utalhat kapcsolatháló-hatásokra is.

3.2. A meglévő kapcsolatok korlátai

A megfelelő minőségű külső kapcsolatok korlátozottsága együtt jár a szegény és szegregált közösségeken belüli kapcsolatok relatíve nagyobb cselekvés-befolyásoló szerepével. Ez felveti egy specifikus szegénykultúra kialakulásának a lehetőségét. Sőt, tekintve, hogy sok helyen etnikai kisebbségek által dominált közösségekről van szó, laikusok és szakértők is az etnikus kultúrák szerepét firtatják.

A kultúra esetleges szerepe a mélyszegénység újratermelődésében komoly indulatokat kiváltó kérdés a társadalomtudományokban. A hétköznapi gondolkodáshoz legközelebb eső álláspont szerint etnikum-specifikus magatartási mintázatok tagadhatatlanul léteznek, és ezeknek elvitathatatlan szerepe van a csoportok közötti egyenlőtlenségek kialakulásában. Egyes klasszikus szociológiai elméletek az etnikum helyett a státuszra koncentrálnak, és a 'szegénység kultúrájának' a nyomor újratermelődésében játszott szerepét firtatják (...). A kilencvenes évek végéig az akadémiai szociológusok és szociálpolitikusok körében dominánsnak tekinthető szemlélet tagadja az etnikai csoport-specifikus kulturális minták gazdasági jelentőségét. Ez a közelítésmód gazdasági lehetőségeikre ésszerűen reagáló egyéneket tételez fel, és a csoport-specifikus gazdasági eredményeket csoport-specifikus lehetőségekre vezeti vissza (ez az ún. strukturaléista álláspont). Ez az álláspont részben társadalmi mechanizmusok alapos ismeretén nyugodott, de támogatta ezt a kulturálista szemlélet politikai veszélyeitől való félelem is, nevezetesen hogy kulturális magyarázatok alkalmasak lehetnek a többségi társadalom önfelmentésére és ennek következtében a „blaming the victim” típusú nézetek terjedésére (...).

Az utóbbi tizenöt évben, a kulturális tanulmányok szemléletmódjának társadalomtudományi terjedése nyomán egyre több tanulmány születik a mélyszegény közösségek kultúrájával kapcsolatban (...). Ugyanakkor látni kell, hogy a szegény etnikai gettók kultúrájára fókuszáló újabb elemzések tagadják a koherens etnikai- vagy szegénykultúra létezését. E közösségek sokszínűek, és az egyes dimenziók mentén kirajzolódó szubkulturális csoportok nem feltétlenül vannak fedésben más dimenziók mentén leírható szubkulturális csoportokkal. Ráadásul egyes csoportok kulturális mintázatainak esetleges koherenciáját sem feltétlenül a csoport általános kultúrájának valamilyen belső logikai koherenciája okozza. A környezeti ösztönzők és korlátok összekapcsolódása is okozhatja, hogy például egy közösségben a 'szegénykultúra' egymáshoz illeszkedő érték- és viselkedési mintázatait figyeljük meg (Abramson 2012, Swidles 2001). Másrészt az új kulturálista közelítésmód kutatási tapasztalatai keveset mondanak (nem is akarnak sokat mondani) a kulturális sajátosságok szegénység újratermelődésében játszott szerepéről. Azaz pont arról a kérdésről, amely a közvéleményt és a kormányzati döntéshozókat a legjobban izgatja a szegényeket érintő társadalompolitikai alternatívák értékelésekor. E kutatások célja inkább a sajátos szubkultúrák leírása és megértése.

Született azonban néhány, a kultúra-struktúra vitára reagáló empirikus eredmény is. Elsősorban a családi értékek és az iskolához való hozzáállás témájában. Észak-Amerikában társadalompolitikai szakértők is felvetették a hatvanas években, hogy a feketék családhoz való viszonya a rabszolgaság örökségének következtében jelentősen eltér a fehér többség körében domináns értékrendtől (...). Továbbá egyes iskolakutatások alapján fogalmazódott meg az a tézis, hogy az ambíciózus fekete gyerekek attól félnek, hogy ha jól tanulnának, 'fehéreként viselkednének', és ezért kiközösítenék őket (...). E hamar népszerűvé váló két tézist ellenőrző későbbi vizsgálatok ugyanakkor az találták, hogy nem mutatható ki a feketék körében

átlagosnál erősebb család- és iskolaellenesség (...). Egy újabb kutatás azonban jelentős etnikumok közötti eltéréseket talált a továbbtanulási aspirációkban (...).

Az iskolai kapcsolathálókat kutatói megpróbálták számszerűsíteni az etnikumok mentén szegregálódó baráti hálózatok iskolai teljesítményre gyakorolt hatását. Az Észak-amerikai vizsgálatok azt találták, hogy az etnikai határok mentén szegregálódó baráti hálózatoknak érdemi, bár nem domináns szerepe van az etnikumok közötti státuszkülönbségek fennmaradásában. Azt már korábban megfigyelték, hogy az etnikai csoporton belüli kortársak tanulói teljesítményre gyakorolt hatása erősebb mint a csoporton kívülieké (Hoxby 2000). Ugyanakkor az amerikai szociológusok nem találtak bizonyítékot arra, hogy a szegény latinó és fekete tanulók teljességgel izoláltak lennének a középosztálybeli gyerekektől (Quillian and Campbell 2003). Quillian (2006) az amerikai kutatási adatokra támaszkodva úgy becsli, hogy a fehér illetve latinó/fehér gyerekek teszteredményei közötti különbségek 15-20%-át magyarázhatják a baráti hálózatokban létrejövő kortárs-csoport hatások. további kérdés, hogy ebből mennyit tulajdoníthatunk valamilyen értelemben kulturális hatásoknak. Magyarországon még most készülnek (kis mintán) iskolai baráti hálózatok etnikai aspektusának szerepét számszerűsítő vizsgálatok (...). A hagyományos statisztikai mérés eszköztárával azonban már születtek fontos eredmények a gazdasági korlátok és bármilyen etnikum-specifikus tényezők relatív szerepéről. Kertesi és Kézdi (2011) azt találta, hogy – szemben az Egyesült Államok-beli fehér-afroamerikai teljesítmény-különbséggel – Magyarországon a szegénység teljesítményt gátló hatását kiszűrve már nem (vagy alig) marad iskolai teljesítményt magyarázó etnikai hatás. Papp Z. (...) más adatbázison és módszerrel ugyanerre jutott.

A kultúra hatásáról szóló elméletek és társadalompolitikai viták egyik központi kérdése a csoport-specifikus kulturális minták tartóssága változó egyéni döntési korlátok esetén. A fentiekben idézett eredmények e kérdéshez nem szólnak hozzá. A változó körülményeknek ellenálló kulturális minták jellemzője, hogy a kultúra-átadás generációról generációra történik, és az átvett gondolkodási és/vagy viselkedési sémák élethosszig rögzülnek. Azonban az élet nagyon sok területén jelentős a horizontális kultúra-átadás, amikor a „kortárs csoport” tagjaitól veszünk át gondolkodási és/vagy viselkedési mintákat. Az iskolai bartság-hálózatok hatásának vizsgálatában ez triviális. De például a migráció mintáinak vizsálatakor is kimutatták a kortársak kiemelt szerepét (...). Mégis, amikor a szegénység, kisebbség, kultúra témakör felmerül, a vitázók többségének fejében a vertikális folyamatok jelennek meg, annak mechanizmusaira reagálnak pro és kontra. Ez azért fontos, mert a kortárs csoportra támaszkodó mintakövetés során a kényszerekhez és lehetőségekhez történő egyéni igazodás érdeke ritkábban áll szemben a csoportban domináns kulturális minták követésével (bár pl. az iskolakutatások előszeretettel fókuszálnak a kortárs-csoportok ilyen feltétlenül korlátozó hatásaira), sokkal inkább tekinthető társas tanuláson alapuló alkalmazkodásnak. A viselkedés társas formálásának egyéni előnyei az utóbbi másfél évtized ún. viselkedési közgazdaságtani kutatásai is rámutattak (Charness és Sutter 2012). Tehát hiába tűnik erősnek egy csoportban egy, a szegénységet újratermelő viselkedési minta, ha annak formálásában a kortárs csoport-hatások erősek. Ugyanis a korlátok és ösztönzők változása öröknek hitt kulturális mintákat söpörhet el gyorsan. E kérdéskör irodalma csekély, főleg a szegények és hátrányos helyzetű etnikai csoportok kultúrájának vizsgálatával kapcsolatban.

Egyes szembeötlő folyamatok ugyanakkor részletesebb vizsgálat nélkül is említésre méltóak. Az 1971-es első országos cigányvizsgálat idején a romák három nagy három csoportja közül a nagyobb részt a Dél-Dunántúlon élő beások körében volt a legalacsonyabb a

foglalkoztatottság és az iskolázottság szintje, és a legmagasabb a gyermekszám valamint az írástudatlanok aránya. Ezek az eredmények összhangban voltak az antropológiai és hétköznapi ismeretekkel: a hetvenes évek végén még számos beás közösség élt a falvaktól teljesen elkülönült telepeken, olyan körülmények között, amelyek elemi módon akadályozták a 20. századi társadalomba történő integráció megindulását. Az 1993-as második országos felmérés idejére azonban az anyagi értelemben egyáltalán nem privilegizált, többnyire kistelepüléseken élő beások említett mutatói megelőzték az oláh cigányok körében mért szinteket. Janky (2005) az 1993-as és 2003-as felmérés kérdőívének életút-adatai alapján külön vizsgáltam a tinédzser-kori szülések alakulását. Ebben is szembetűnőek a dunántúli, ezen belül a beás viselkedésminták hirtelen változásai.

3.3. Szegénység és etnicitás szubjektív összekapcsolódása

A fejezet korábbi részében bemutattam, hogy miképp lesznek felülreprezentálva egyes etnikai csoportok a fejlett ipari és posztindusztriális társadalmak tartós mélyszegénységben élő rétegeiben. A kulturális hatásokkal foglalkozó alfejezetben már utaltam arra, hogy a tárgyalt folyamatok következményeként előálló korreláció kihat a szegénység okainak laikus és szakértői értékelésére is. Nevezetesen, az etnikai kultúra szerepének túlbecslésére csábít. Valójában külön kutatási terület a fejlett világ országaiban a szegénység és etnicitás összefonódásának közvéleményre gyakorolhatásának vizsgálata. E kutatásokban külön hangsúlyt kap a tömegkommunikáció és az intézmények gondolkodást keretező szerepe.

Az utóbbi két évtizedben több jelentős kutatási eredmény született a társadalmi integrációt biztosító intézmények és a tömegkommunikáció társadalompolitikát érintő diskurzusának kapcsolatáról. Észak-Amerikában és Nagy-Britanniában többek között a szegénnytámogatások intézményei kapcsán hívták fel a figyelmet arra, hogy a tömegkommunikáció domináns szegénység-diskurzusa csökkentheti a középosztálybeli szavazók szegények iránti szolidaritását, ami a reziduális jóléti rezsim megszilárdulásához vezethet (Bauman 1998, Clawson and Trice 2000, Gilens 1999, Kellstedt 2003, Tyler 2013). Az Észak-amerikai kutatások a szegénységgel kapcsolatos tömegkommunikációs tartalmak etniczizálására figyelmeztetnek, míg a brit kutatók az etnikailag semleges, de nem kevésbé stigmatizáló 'underclass' fogalmának esszencialista használatát vizsgálják. Egyes európai társadalompolitikai kutatók ugyanakkor az ellentétes irányú oksági mechanizmusra is figyelnek, és a jóléti intézmények diskurzusra gyakorolt hatását is jelentősnek tartják (Albrekt Larsen 2008, Taylor-Gooby 2007). Albrekt Larsen és Dejgaard (2013) egy friss tanulmányukban a Svéd, Dán és Brit sajtó szegényképét vizsgálva érvelnek az intézmények tömegkommunikációs diskurzust befolyásoló hatása mellett. Nevezetesen: liberális rendszerekben valószínűbb a szegényeket stigmatizáló tartalmak tömeges megjelenése. Janky et al. (2014) hazai diákok mintáján vizsgálta a szegénység- és a roma reprezentáció összekapcsolásának médiafogyasztókra gyakorolt hatását. A szegénységével kapcsolatos médiatartalmak befogadását szimuláló videó-kísérletük eredményei azt mutatják, hogy a roma etnicitás hangsúlyozása nyomor kiemelésével együtt befolyásolja negatívan a befogadók szegényekről alkotott ítéletét. A nyomor képei önmagukban a szegények iránti szolidaritást növelték mintájukban, és a romák jelenlétének hangsúlyozása önmagában nem fordította a szegények ellen a válaszadókat.

Egyre több kutatás bizonyítja, hogy a szegénység és etnicitás nem csak a külső megfigyelők szemében fonódik össze, hanem az érintett egyének ideintitását (vagy legalábbis bevallott identitását) is befolyásolja.

Észak-Amerikában hagyományosan elég egyértelműnek tűnik, hogy kit tekintenek feketének, és kit fehérnek. Az idegenek (például szociológiai felmérések kérdezőbiztosa) által mondott ítélet általában 90%-os pontossággal egyezik az egyén önbesorolásával. Ellenben például Brazíliában jóval esetlegesebb a fekete-fehér határvonal, és a kérdezőbiztosi vélemény ritkábban egyezik az önbesorolással. Hazai kutatók a két szélső modell közé helyezik a magyarországi roma identitás határainak szilárdságát (Ldányi és Szelényi 2004).

Az utóbbi évtizedben egyre több, az etnikai határok átjárhatóságát bizonyító kutatási tapasztalat gyűlik össze a világ különböző részeiről. Ráadásul Dél-Amerika és az afrikai kontinens mellett (Eifert et al. 2010; Gibler et al. 2012; Schwartzman 2007) újabban egyes Észak-amerikai kutatások is arra utalnak, hogy az egyént körülvevő társadalmi kontextus befolyásolja etnikai identitását (Saperstein and Penner 2008, 2012). Simonovits és Kézdi (2014) legújabb magyarországi vizsgálata is megállapította, hogy a roma/nem roma identifikáció, ha kismértékben is, de időben változékony. Az amerikai és a magyar eredmények is arra utalnak, hogy hátrányos helyzetű etnikai csoportok esetében a társadalmi-gazdasági státusz változása van komoly hatással az etnikai öndefinícióra: a státusz emelkedésével nő az esélye, hogy valaki, aki korábban feketének/romának vallotta magát, most a többségi etnikummal azonosuljon. Schwartzman (2007) brazil vizsgálati egy komplexebb dinamikára mutatnak rá: a státusz nem csupán közvetlenül befolyásolja az önazonosítást, de növeli az interetnikus házasság esélyét, amely aztán (megint a státusszal interakcióban) hat a következő generáció identifikációjára.

Az etnikai határok ilyen típusú dinamikája tovább erősíti az eleve hátrányos helyzetű etnikai csoportok azonosítását a szegény és 'problémás' rétegekkel; és tovább erősíti a közvélemény és egyes szakértők egyszerű statisztikai összefüggésekre alapozott gyanúját az etnikum-specifikus kulturális minták mélyszegénységet újratermelő szerepéről. Különös társadalompolitikai jelentőséget kap ez a gyanú, ha a szóban forgó laikusok és szakértők fejében a kulturális minták kizárólag generációk között átadott, az életpálya során stabil, ösztönzőknek erősen ellenálló gondolkodási- és viselkedési formák lehetnek.

4 Záró megjegyzések

A fejezetben bemutatott eredmények egyik alapvető tanulsága, hogy a területi dimenzió kulcsszerepet játszik a posztindusztriális társadalmakra jellemző tartós mélyszegénység újratermelődésében. A területi eloszlás hatásainak egy része közvetlen: a lehetséges munkahelyek és a munkát keresők közötti fizikai távolság nehezíti a tartós szegények integrációját. Legalább ilyen fontosak azonban a közvetett hatások: A szegény-közösségek és a társadalom szerencsésebb csoportjai közötti társadalmi távolság növekedéséhez is hozzájárul a mélyszegénység koncentrációja. Ez a területi koncentráció erősíti meg és alakítja át az etnikai határokat is. Továbbá a gettóban koncentrálódó szegénység és a koncentrált szegénységhez társuló helyi társadalmi problémák erősítik a közvélemény negatív hozzáállását a szegénységbe ragadt csoportokhoz; ami viszont a társadalompolitikai döntéshozatal elé állít a hatékonyságot csökkentő politikai korlátokat.

E felismerés nem új (v.ö. Wilson ...), és már hosszú története van azoknak a várospolitikai kísérleteknek, amelyek a leszakadó csoportok kétdimenziós (státusz- és etnikai) szegregációjának fellazítására törekedtek. Észak-Amerikában a legszegényebbeket érintő etnikai szegregáció felszámolásának helyi kísérleteiből sok vallott kudarcot (...). De a kilencvenes évek közepén megindult gettó-felszámolási kampány sok szempontból inkább sikeres volt (...). Számos holland kutatás utal arra, hogy az etnikai gettók ottani tudatos fellazítása a bérláspolitikai segítségével növelte a többségi társadalom nyitottságát, és javította a dezintegráció által fenyegetett kisebbségi csoportok életesélyeit (...). A hazai cigánykutatások eredményei a hetvenes évek szegény/cigány- telepfelszámolási kampányának hasonlóan pozitív következményeire utalnak.

Mindazonáltal nem ismerek átfogó, a területi politikák relatív hatásainak szisztematikus, nemzetközi összehasonlító kutatásán nyugvó olyan eredményeket, amelyek az Unió szintjén nyújthatnának kézzelfogható tanácsokat a strukturális alapok mélyszegénységet csökkentő felhasználásával kapcsolatban. Ugyanakkor úgy vélem, a területi politika szakemberei afejezetben ismertetett kutatási tapasztalatok alapján is képesek értékelni a jelenlegi területfejlesztési politikák néhány fontos aspektusát.

Hivatkozások

- Calvo-Armengol A, Jackson MO. 2004. The effects of social networks on employment and inequality. Amer. Econ. R. 94(3): 426--54
- Coleman, James 1990
- Dohan, D. 2003. The Price of Poverty: Money, Work, and Culture in the Mexican American Barrio.
- Duncan, Greg J., Johanne Boisjoly, and Kathleen Harris. 2001. "Sibling, Peers, Neighbor, and Schoolmate Correlations as Indicators of the Importance of Context for Adolescent Development." Demography 38(3): 437-447.
- Fryer, Roland G., and Paul Torelli. 2005. An empirical analysis of acting white. NBER Working Paper no. 11334, National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA.
- Gamoran A. 2011. Designing instruction and grouping students to enhance the learning of all: New hope or false promise? Frontiers in Sociology of Education 1(1): 111-26
- Loury, G. (1977). A dynamic theory of racial income differences. In. P. Wallace and A. Lamond (eds) *Women, minorities, and employment discrimination*, Lexington: Lexington Books pp. 153-186.
- Messing Vera...
- Mouw, Ted. Forthcoming 2006. "Estimating the Causal Effects of Social Capital: A Review of Recent Research." Annual Review of Sociology.
- Small, Mario L., and Katherine S. Newman. 2001. Urban poverty after The Truly Disadvantaged: The rediscovery of the family, the neighborhood, and culture. Annual Review of Sociology 27:23-45.

- Smith, Sandra. 2003. "Exploring the Efficacy of African-Americans Job Referral Networks: A Study of the Obligations of Exchange around Job Information and Influence." *Ethnic and Racial Studies* 26(6): 1029-1045.
- Smith, Sandra. 2005. "'Don't Put My Name on It': Social Capital Activation and Job Finding Assistance among the Black Urban Poor." *The American Journal of Sociology* 111(1): 1-57.
- Somers, Margaret, and Fred Block. 2005. Two hundred years of welfare debate. *American Sociological Review* 70:260-88.
- Steensland, Brian. 2006. Cultural categories and the American welfare state: The case of guaranteed income policy. *American Journal of Sociology* 111 (5): 1273-1326.
- Vaisey, S. 2010. What People Want: Rethinking Poverty, Culture, and Educational Attainment. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 629,75–101.
- Van Hook, Jennifer, and Frank D. Bean. 2009. Explaining Mexican-immigrant welfare behaviors: The importance of employment-related cultural repertoires. *American Sociological Review* 74:423-44.
- Waters, Mary. 1999. *Black Identities: West Indian Immigrant Dreams and American Realities*. New York: Harvard University Press.
- Zhou, Min, and Carl Bankston. 1998. *Growing Up American: The Adaptation of Vietnamese Adolescents in the United States*. New York: Russell Sage.